

Odborná esej

Rizika a nejistota – fenomény vyskytující se v sociální praxi i teorii

Dnešní doba je nesporně dobou plnou nejistoty vyrůstající z celé škály sociálních rizik, které tvoří chtě nechtě součást světa. Moderní rizika se přitom svým způsobem dotýkají každého z nás, ať už jako přímá součást každodenní reality, nebo jako (mnohdy zdánlivě) „cizí“ problém sledovaný ze vzdálené perspektivy. Západní společnost se v současnosti potýká s válečnou hrozbou a násilím, které vyvěrá z pozice a činů Islámského státu a s ním pojícího se terorismu. Spolu s tím se znovuotevírají otázky multikulturalismu a přemýšlí se nad řešením problémů vycházejících ze soužití různých kulturních a národních skupin. Západ také sleduje válečné dění na Ukrajině či se pomocí třídění odpadu snaží zabránit prohlubujícím se ekologickým problémům, jejichž důsledky již nejsou natolik vzdálené, aby nechávaly lidskou mysl chladnou. Dnešní doba je prostě svázána s rozsáhlou škálou nejrůznějších rizik a nejistot nabývajících odlišných podob, dotýkajících se různých oblastí a zvyšujících svou hrozbu.

Když se řekne „doba narůstající nejistoty a její sociální rizika“, celé řadě lidí se jistě vybaví pojem „světová riziková společnost“ a s ním související jméno Ulricha Becka, významného sociologa světového formátu, který se problematice v pozdní modernitě se objevujících a kumulujících rizik věnoval a který s ohledem na své badatelské úsilí a vědecké zázemí označil dnešní dobu a společnost právě za společnost rizikovou. Ta se podle něj zakládá na produkci nekontrolovatelného rizika, s nímž se pojí fenomén společnosti strachu a tak i ideál bezpečnosti, které v dominanci nahradily do té doby převládající moderní logiku produkce bohatství a s ní související ideál rovnosti.

Beckova kniha *Riziková společnost: Na cestě k jiné moderně* (v originále *Risikogesellschaft: Auf dem Weg in eine andere Moderne*) vyšla poprvé v roce 1986 (v českém překladu pak v roce 2004) a reagovala na tehdejší společenskou situaci a ve světě se objevující krize a nejistoty. Kniha a celá Beckova rozsáhlá práce věnující se především problematice světových rizik, jakými jsou ekologické konflikty, globální finanční krize a hrozba terorismu na globální úrovni – v dnešní době často veřejně probíraná a medializovaná témata – si však zachovaly svůj výrazný význam až do dnešních dnů, které jsou s problematikou těchto rizik, krizí, konfliktů a z nich vyplývajících narůstajících nejistoty stále úzce propojeny. Lidská společnost se totiž nachází v kruhu, v němž je lidské jednání nejen ovlivňováno přírodními a sociálními podmínkami, ale kdy zcela samozřejmě následky lidské činnosti ovlivňují sociální dění i životní prostředí. Pro pozdní modernitu je přitom nové to, že následky nejrůznějších typů lidských činností a jednání a z nich vyplývajících rizik se stávají viditelnějšími, společnost se stává více reflexivní a více než dříve tak začíná pociťovat i narůstající nejistotu, která z moderních globálních a stále více patrných rizik vyvěrá.

Reflexivita je typickou součástí pozdní modernity a je spojena s nezamýšlenými a nekontrolovatelnými důsledky lidského jednání, které modernita postupně produkuje (např. ekologická rizika vzniklá v důsledku rozvoje průmyslu apod.) a nyní se s nimi musí začít vypořádávat. Beck (2003) přitom rozlišuje mezi reflexivitou a reflexí, přičemž reflexivní modernitou myslí právě situaci, ve které se dnešní společnost nachází (tzv. druhá fáze modernity) a v níž se musí potýkat s nezamýšlenými vedlejšími důsledky, jejichž kořeny byly položeny s nástupem modernity a které se teprve nyní začínají projevovat. To ale ještě neznamená, že si všichni jednotlivci tyto (či budoucí) důsledky plně uvědomují a zamýšlejí se nad nimi – ne všichni jedinci se podílejí na uvědomělé reflexi. Spíše jde o existenci povědomí o rizicích, o jakési odkouzlení vize moderní reality, o pochopení toho, že ne vše lze předvídat a mít plně pod kontrolou. Určitá míra uvědomování si moderních rizik ale součástí dnešní reality přeci jen je, neboť idea nekonečného pokroku (která byla součástí první fáze modernity) již byla vystřídána silící racionalizací. A ta následně klade do středu zájmu problém nekontrolovatelnosti dění a s ním pojící

se nejistotu. Dnes už si uvědomujeme, že technický rozvoj může mít i své negativní důsledky, přičemž toto uvědomění naskýtá možnost přemýšlet o budoucnosti a může se tak podílet na vzniku snahy zabránit či předejít budoucím rizikům. Otevírá se tak pole pro diskuze o řešení rizik, v jejichž rámci sice nemusí dojít k ustanovení ideálního řešení, nicméně jsou jeho aktéři často schopni rozhodnout, které řešení se jeví lepším a orientovat svou činnost na akci, která je časově zasazena do současnosti či blízké budoucnosti a tak se prakticky podílet na řešení rizik.

Nejsou to ale jen samotná rizika, ať už jde o problémy sociální, hrozby válečné či krize ekologické, finanční a jiné, které se s problematikou doby postupně se vyhrocujících rizik pojí. Je to i problém jazyka, jenž je s fenoménem moderních rizik neodmyslitelně spjat a který je také jedním z bodů zájmu sociálních vědců. Problematika jazyka (Beck v některých případech hovoří dokonce o zhroutení jazyka) ukazuje na to, že rizika a nejistoty nemusí být jen hmatatelného, přímo pozorovatelného či pociťovaného charakteru. Může jít také o krize na poli mentální úrovně, o problémy na rovině myšlenek a teorií, informací a dezinformací apod., neboť se společenskými a světovými riziky všeho druhu se problematika pojmů, informací a definic sociální reality a v ní se objevujících fenoménů a jevů přirozeně pojí. Podle Becka (srov. např. Beck, 2004 a Beck, 2013) je problémem moderních rizik, krom jejich podstaty samotné (ohrožení životních podmínek, míru, blahobytu, života, sociálních jistot apod.), i skutečnost, že tato nová rizika často postrádají jasné konceptuální zakotvení. S novými riziky tak často musí společnost nakládat v situaci, kdy se ještě nestačilo nebo nepodařilo vyvinout dostatečně rozsáhlé, odborně fundované a jasné pojmosloví, v jehož rámci by bylo možné problematiku konkrétního rizika uchopit, popsat, vysvětlit a tak i následně řešit. To je zcela normální situace, neboť společenské struktury a na nich se zakládající sociální realita jsou proměnlivé a s jejich proměnou a vývojem zcela přirozeně dochází i k rozvoji konceptů, ať už jde o vznik zcela nových pojmů, či o změnu jejich významu apod. Pojmosloví související s moderními riziky a nejistotami se ale nachází ve specifické situaci, neboť koncepty související se světovými či místními riziky a nejistotami mají velký dopad na proces definování a řešení daných rizik, problémových či ohrožujících situací a stavů.

Problematika konceptuálního uchopení rizika přitom vychází z celé řady problémů, jež s moderními riziky souvisejí, jako jsou jejich globální rozměr, který se promítá do povahy bezhraničnosti rizik, jež se objevují napříč národními státy a světovými prostory. Dále jde o problém nemožnosti tato rizika a jejich projevy a důsledky bezprostředně vnímat a jednoduše pozorovat (často proto, že jejich počátek je zcela skrytý a jejich rozvoj a průběh má dlouhé latentní období), spadá zde také neschopnost označit někoho jako viníka vzniku daných rizik a tak i určit toho, kdo je za rizika a jejich nápravu zodpovědný. To všechno spolu s relativní novostí těchto rizik a jejich uvědoměním si vede k tomu, že můžeme hovořit o problému definování rizik, která často nejsou brána na vědomí a řešena, pokud nejsou vědecky či jinak (např. politicky) uznána.

Na problematiku rizik a jejich konceptuálního zázemí pak navazuje ve společnosti na různých úrovních a pozicích se odehrávající boj o definice problémů, boj o moc ve sféře definování rizik. Dle Becka (2004) přitom klíčové postavení v procesu sociálního definování rizik sehrávají média, která mají možnost předávat informace, zveličovat je či bagatelizovat, upozorňovat na důležité dění a informace, či jiné zatajovat a upozadovat. Informace tak v moderní mobilní globalizované společnosti získávají na ještě větší moci a významu, než tomu bylo kdykoli dříve. Ne nadarmo je „informační společnost“ (pojem pocházející z díla Daniela Bella) dalším příhodným označením dnešní doby. Informace a s nimi pojící se technologie a komunikace jsou dnes hluboce ceněným a hodnotným kapitálem, který zaujímá jednu z hlavních pozic hráčů ve světové hře týkající se formování, interpretace a ovlivňování společenské reality na všech jejích úrovních.

Informace přitom nejsou univerzálně přístupné všem. Jednou z příčin (ne)dostupnosti informací může být objem a charakter člověkem osvojeného a vlastněného kapitálu, který jedinci umožní potřebné informace aktivně vyhledávat, třídít, zpracovávat, interpretovat, chápat a používat. Z tohoto pohledu různé úrovně a množství osvojeného kapitálu, jenž je potřebný pro manipulaci s informacemi, pak nejsou informace přístupné a srozumitelné všem stejně. Zároveň je ale zcela nereálné, aby člověk detailně rozuměl všemu, co jej obklopuje a byl odborníkem na všechny oblasti týkajícího se přímo či

nepřímo jeho života, tedy zároveň špičkovým lékařem, jaderným fyzikem, raketovým inženýrem, architektem, automechanikem, pilotem, chemikem, potravinovým hygienikem a tak dále a tak dále. Není ani možné, aby si všechny informace člověk obstarával a v praxi ověřoval sám, neboť to není v jeho fyzických ani psychických silách. Člověk je tedy ve svém životě chtě nechtě odkázán na celou škálu cizího vědění, na němž je závislý. Tuto situaci přitom Giddens (2010) identifikuje jako důvěru v abstraktní systémy, konkrétně symbolické znaky a především expertní systémy, jejichž chod a podstatu člověk sám nezná, ale důvěřuje profesionálům, že ví, co dělají. Klasickým příkladem je přitom právě věda, ale i celá řada dalších institucí včetně médií, které v rámci distribuce informací zauímají dominantní postavení.

Druhým důvodem nedostupnosti informací pak může být jejich nedostatečnost ve smyslu konceptuálního (ne)ukotvení a celkového (ne)pochopení tak, jak o tom bylo hovořeno už výše. Stručně řečeno, nemohou být předávány plně a definitivně platné informace o situacích a jevech, které ještě nebyly zcela pochopeny, vysvětleny a tak ani pojmově zakotveny. Dalším nezanedbatelným důvodem nedostatku informací ale může být i odehrávající se praxe jejich záměrného nezveřejňování mocnými subjekty, v jejichž rukou se důležité a globální informace kumulují, ať už je cíl tohoto zatajování informací, či desinformace společnosti jakýkoli. Dle Kellera (2015), který si tohoto fenoménu ve své badatelské práci všímá, dnes proto můžeme spíše než o informační společnosti hovořit o společnosti dezinformační, v jejímž rámci hrají důležitou úlohu nejen držitelé politické moci, ale opět i média jakožto distributoři informací výrazně se podílející na tvorbě veřejného mínění.

Jak už by mělo být z textu patrné, v konceptuální nejasnosti řady společenských jevů a rizik zauímá svou specifickou roli také věda, která se na procesy definování společenských jevů, globálních světových rizik i místních sociálních problémů výrazně podílí. Nejenže je nutné převážně (nikoli však výhradně) vědecky uznat globální světová rizika i lokální problémy a rizika, s nimiž se společnost potýká, aby se staly pro veřejnost viditelnějšími a taky potencionálně řešitelnými a řešenými. Je také nutné následně vědu, která je nositelem určité míry autority a tak i legitimacy a důvěryhodnosti, do tohoto procesu řešení zapojit. Je to totiž právě věda a její aktéři, kteří se na definování rizik a hledání jejich řešení výraznou měrou podílejí. Zapojení vědy do procesu definování rizik a společenských problémů ovšem automaticky nepředpokládá jejich snadné a jednoznačné konceptuální vymezení, natožpak vyřešení.

Zaměříme-li se na oblast zájmu sociálních věd, situace s definováním sociálních problémů a sociálních rizik je zde nesnadná z jednoho zcela patrného důvodu: nejenže je definování a popis sociální reality nelehkým úkolem, ale navíc jednotliví badatelé a sociální vědci mohou pojímat sociální realitu různě a tak i odlišně vnímat a hodnotit konkrétní sociální jevy, problémy a rizika. Vzhledem k tomu se pak definice téhož sociálního tématu mohou lišit, což jen může posílit pocit nejistoty u lidí, kterých se dané téma jakkoli dotýká – jsou jeho součástí, či jsou zapojeni do procesu jeho definování, řešení, nebo se v něm pouze chtějí zorientovat (týká se tedy zaangažovaných jedinců i skupin, akademiků, studentů, praktiků i veřejnosti).

Nejasné uchopení řešeného sociálního tématu může být pro sociální vědce i pracovníky (včetně sociálních pedagogů) matoucím problémem, jenž jim znesnadňuje bádání i přímou práci s klientem, zároveň ale může být i výzvou vedoucí ke snaze podílet se na lepším definování a uchopení řešené problematiky. Přinejmenším však může být podnětným prostorem pro získávání informací a obohacování komplexních znalostí týkající se dané problematiky. I v rámci pole mnohoznačného uchopení dané problematiky se totiž může konstruktivně utvářet důležité teoretické zázemí znalostí o dané oblasti, díky čemuž se i odlišná názorová pojetí a s nimi spojené probíhající polemiky a postupné vyjasňování řešených otázek podílejí na utváření a posilování vědeckého zázemí řešeného tématu.

Konkrétním příkladem týkajícím se disciplíny sociální pedagogiky budiž tzv. spor o Romy v uvozovkách, který se týká často diskutované romské otázky a nabízí pohled na odlišné pojetí této problematiky v rámci badatelů preferujících odlišné vědecké paradigma, a jehož součástí je taktéž diskuze probíhající mezi samotnými autory dvou odlišných názorových pozic. Onu akademickou diskuzi vycházející

z vědecké činnosti zaangažovaných autorů je možno dohledat v řadě článků, v nichž probíhá názorová výměna na jedné straně mezi politologem Baršou, jehož vědecký záměr se odvíjí především od tématu multikulturalismu, a na straně druhé pak stojí Hirt s Jakoubkem, kulturní antropologové vymezující se proti stávajícím pojetím Romů vycházejících z řad romistů a romologů. Hirt s Jakoubkem se přitom ve své vědecké práci věnují konceptu kultury chudoby, který aplikují na oblast romské problematiky, v jejímž rámci se podrobněji zabývají především obyvateli romských osad (a o kultuře chudoby týkající se romských obyvatel tak hovoří ve zcela konkrétních případech, aniž by kulturu chudoby automaticky a nereflektovaně vztahovali na všechny Romy jako takové).

To, co mají Hirt s Jakoubkem krom oboru svého profesního zájmu společného, je fakt, že ve svých pracích poukazují na problematičnost vnímání romské populace jakožto svébytné komunity, která je dle těchto autorů spíše mentálním konstruktem, než realitou, byť je její prezentace a konstrukce opřena o silné primordialistické charakteristiky. Dle Hirta (2004) se konstrukce romské komunity odehrává především v rámci etnorevitalizačních hnutí, která prezentují romskou komunitu jako jednotnou etnickou pospolitost propojenou společnou kulturou a kolektivní identitou, přestože ve skutečnosti dle Hirta Romové netvoří jednotné, vnitřně strukturované společenství, nýbrž jsou zasazeni spíše do kontextu širších příbuzenských skupin a celkově tak tvoří skupiny odlišné z hlediska socioekonomické situace, kultury i jazyka. Vnímání Romů skrze kategorii romské komunity pak dle Hirta s Jakoubkem (2005) není ideální, neboť tato kategorizace může vést (a podle autorů často vede) k chybnému modelu veřejné politiky a tak i k neúčinným a selhávajícím sociálním aktivitám a sociální práci určené konkrétním romským skupinám. Problémem konceptu romské komunity je totiž její primordialistické a esencialistické vnímání skrze společný etnický základ a s ním související specifický způsob života, který ve výsledku znemožňuje uživateli tohoto konceptu rozlišovat mezi konkrétními potřebami jedinců a skupin, jimž má být sociální pomoc určena a kteří často žijí v rozdílných socioekonomických i sociokulturních podmínkách, a potýkají se tak s různými problémy, které vyžadují odlišné přístupy řešení a podpory. Spíše než jako romskou komunitu pak autoři navrhuji vnímat romskou populaci (respektive její specifické skupiny) skrze kategorii kultury chudoby (kterou vnímají jako jakýsi ideální typ), v níž mohou žít lidé napříč různým etnickým spektrem. Oba autoři pak v rámci svých textů umísťují pojem Romové do uvozovek, aby zdůraznili nepřimordialistické chápání této obvykle etnický definované skupiny a jejich individuálních členů.

Naproti tomuto svébytnému přístupu výše zmíněných autorů k romskému tématu se staví Barša (2005), který postojí těchto autorů k romské otázce vytýká nejen strukturalistickou perspektivu, ale i jistý odpor proti multikulturalismu a příklon k asimilacionismu. Dle Barši je totiž v případě, kdy se kultura chápe jako celková struktura sociální organizace, tak jak ji podle něj pojímá právě Jakoubek, možné dosáhnout integrace pouze pomocí asimilace do většinové společnosti, nikoli pomocí multikulturního sdílení více kultur a duálních identit, které jsou naopak dle Barši vhodnějším řešením. V rámci asimilačního procesu se totiž Barša obává, toho, aby se asimilace do univerzálních občanských hodnot nezvrhla v asimilaci do partikulárních hodnot etnických. Proti tomuto tvrzení se však Jakoubek (2005) vymezil s jasnou argumentací zakládající se na autorově tvrzení, že v rámci multikulturních debat není možné zaměňovat tradiční (tradiční romskou) kulturu (tj. folklór) s kulturou vysokou (národní). A jelikož jsou podle Jakoubka Romové nositeli nikoli vysoké, ale tradiční romské kultury, je jim národnostní romská sebeidentifikace cizí. Romové se neidentifikují s romským národem, nýbrž s rodinou a klanem, což jim znemožňuje sdílet obě identity (tj. romskou národní identitu a zároveň identitu odvíjející se od příslušnosti ke konkrétní rodině a klanu), neboť skupinový organizační princip zakládající se na příslušnosti k rodu se vylučuje s principem odvozeným od národnosti (etnicity). V návaznosti na Baršu pak Jakoubek (2005) otevírá diskuzi nejen o vysokých a nízkých kulturách, ale i o přirozenosti kultur jako takových (přičemž jak sám říká, romskou problematiku chápe právě jako problém kulturní) a zdůrazňuje fakt, že multikulturní diskurz je konceptem západního moderního světa, který si zvykl členit lidskou společnost na jednotlivé kultury, což je ovšem proces, který není nutně běžnou praxí všech společností a všech dob (a multikulturalismus se tak určitým způsobem podílí na esencializaci kulturních skupin). Spor o Romy v uvozovkách či bez nich se tak v postupující diskuzi stal sporem o multikulturalismus jako takový.

Hlubší vhled do problematiky i pokračující diskuze na toto téma čtenář získá za pomoci čtení konkrétních textů zmíněných autorů včetně jejich vzájemné diskuze a polemiky. Cílem tohoto textu není poskytnout vyčerpávající vysvětlení a popis této problematiky a s ní se pojící diskuze (a proto se již dále nebudeme věnovat a odkážeme čtenáře k příslušným zdrojům), nýbrž ukázat to, jak v rámci jedné sociální problematiky – a to na příkladu problematiky úzce související s oborem sociální pedagogiky (tj. romská otázka) – na vědecké rovině vznikají různé přístupy, které mohou zvyšovat nejistotu čtenářů těchto textů, či veřejnosti, která je s danou problematikou nějak spojená či se o ni z jakéhokoli důvodu zajímá. Netřeba ale vnímat tuto situaci ryze negativně. Je totiž dobré si uvědomit, že i takové texty a s nimi související diskuze a polemiky jsou důležitou součástí vědy a přestože různé pojmenování a definování problémů v rámci vědy může vést k určité míře nejistoty, jsou zároveň tyto diskuze významnou součástí práce akademiků, badatelů i lidí z praxe a právě ony diskuze mohou napomoci při hledání optimální cesty a to například díky tomu, že odhalí potenciální či stávající rizika a nedostatky dosavadních teoretických přístupů či praxe, přispějí k lepšímu definování dané problematiky jejich autory či rozvinou zcela nový užitečný koncept k řešení problematiky se vtahující. Ostatně přinejmenším právě tak – jako inspirativní texty – lze Jakoubkovi a Hirtovi práce věnující se (nejen) konceptu kultury chudoby vnímat a s jejich pomocí si mimo jiné uvědomit, že přesná definice objektu badatelského zájmu (v jejich případě Romů, respektive „Romů“) je základním východiskem každé vědecké práce.

Veronika Kolaříková
Masarykova univerzita v Brně

Literatura

- Barša, P. (2005). Konec Romů v Česku? Kacířské eseje plzeňských antropologů. *Politologický časopis*, 12(1), 67–79.
- Barša, P. (2008). Konstruktivismus a politika identity. Odpověď Tomáši Hirtovi a Markovi Jakoubkovi. In L. Budilová & M. Jakoubek (eds.), *Romové a Cikáni - neznámí i známí* (s. 208–243). Plzeň: Leda.
- Beck, U., Bonss, W., & Lau, Ch. (2003). The Theory of Reflexive Modernization Problematic, Hypotheses and Research Programme. *Theory, Culture & Society*, 20(2), 1–33.
- Beck, U. (2004). *Riziková společnost: Na cestě k jiné moderně*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Beck, U. (2013). Nástup digitálního impéria. *Respekt*, 32, 70–71.
- Giddens, A. (2010). *Důsledky modernity*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Hirt, T. (2004). Romská etnická komunita jako politický projekt: kritická reflexe. In M. Jakoubek & T. Hirt (eds.), *Romové: kulturologické etudy (etnopolitika, příbuzenství a sociální organizace)* (s. 72–91). Plzeň: Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk.
- Hirt, T., & Jakoubek, M. (2005). Souhrnná zpráva o realizaci výzkumného projektu HS 108/03 „Dlouhodobý stacionární terénní výzkum sociálně vyloučených romských komunit“ realizovaného Katedrou antropologie FHS ZČU v Plzni v letech 2004 – 2005. Dostupné z: <http://www.antropologie.org/cs/vyzkum/aplikovany-vyzkum/dlouhodoby-stacionarni-terenni-vyzkum-socialne-vyloucenych-romskych-komunit>
- Jakoubek, M. (2005). Apologie kulturomů (Odpověď Pavlu Baršovi). *Politologický časopis*, 12(2), 181–195.
- Keller, J. (2015). Dezinformační společnost. *Právo*, 25(8), 6.